ΠΗΛΙΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΠΡΟΤΟΜΕΣ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΣΤΙΣ ΟΙΚΙΕΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Κατερίνα Χρυσανθάκη-Nagle
Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Paris Ouest – Nanterre
Μέλος του ερευνητικού κέντρου Archéologies et Sciences de l'Antiquité,
UMR 7041, Maison René-Ginouvès, Παρίσι

Οι πήλινες γυναικείες και ανδρικές προτομές αποτελούν μια σημαντική κατηγορία ειδωλίων που εμφανίζονται κατά την αρχαϊκή περίοδο, από τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ., σε όλο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο και ιδιαίτερα στην Ανατολική Ελλάδα, την Κάτω Ιταλία και τη Σικελία. Στη Μακεδονία και τη Θράκη, η παρουσία των προτομών στα αρχαιολογικά σύνολα είναι σημαντική κατά τον 6ο, 5ο και 4ο αιώνα π.Χ., ενώ φαίνεται να μειώνεται στους ελληνιστικούς χρόνους. Όπως και οι άλλες κατηγορίες ειδωλίων, οι πήλινες γυναικείες προτομές, οι οποίες βρίσκονται σε πολύ μεγαλύτερο αριθμό από τις αντίστοιχες ανδρικές, αποτελούν αναθήματα, ως επί το πλείστον, σε ιερά γυναικείων θεοτήτων και σε τάφους (νέων γυναικών, ανήλικων νέων και παιδιών), καθώς και σε οικίες.[1]

Πρόκειται για τμηματικές αναπαραστάσεις του ανδρικού ή του γυναικείου σώματος, που μπορεί να έχουν μία μόνον όψη ή να είναι ολόγλυφες. Οι προτομές απεικονίζουν είτε την κεφαλή έως το ύψος του λαιμού ή των ώμων, είτε τον κορμό αποκομμένο στο ύψος των βραχιόνων και του στήθους, πάνω ή κάτω από το μέσον της απεικονιζόμενης μορφής. Οι γυναικείες προτομές του τέλους της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής, που χαρακτηρίζονται από τη συντηρητική τους εικονογραφία, υιοθετούν τις χειρονομίες της μεγάλης πλαστικής των αρχαϊκών χρόνων, τοποθετώντας

1. Πήλινη προτομή από την οικία Α της Τραγίλου.

το ένα χέρι στο ύψος του στήθους προσφέροντας καρπούς, άνθη ή ζώα και κρατώντας με το άλλο την άκρη του ιματίου που καλύπτει την κεφαλή τους (εικ. 1). Ορισμένες προτείνουν τα αφιερώματά τους με τα ένθετα χέρια τους. Οι προτομές που δεν έχουν πλάτη φέρουν στο επάνω μέρος της κεφαλής οπή, η οποία επέτρεπε την ανάρτησή τους στον τοίχο μιας αίθουσας (εικ. 2) ή στις παρειές του τάφου, όπως απεικονίζεται στον κιβωτιόσχημο τάφο της Αίνειας (εικ. 3). Σε ορισμένους τάφους ή σε οικίες, οι προτομές βρέθηκαν μαζί με το σύστημα ανάρτησής τους. Η οπίσθια όψη των προτομών χωρίς πλάτη κατασκευάστηκε με τρόπο έτσι ώστε να εφάπτεται στον τοίχο και το κεφάλι της προτομής, με ελαφριά κλίση προς τα εμπρός και προς τα κάτω, να κοιτάει το θεατή. Οι ολόγλυφες γυναικείες προτομές που τοποθετούνται σε ράφια ή σε άλλους είδους στηρίγματα αναπαριστούν είτε ενδεδυμένες μορφές, με καλυμμένη ως επί το πλείστον την κεφαλή (κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους) ή με πλούσιες κομμώσεις, είτε γυμνές μορφές.

Θεές ή θνητές;

Όπως και τα αντίστοιχα ειδώλια που αναπαριστούν γυναικείες μορφές, οι γυναικείες πήλινες προτομές θέτουν τα ίδια προβλήματα ταύτισης. Αν εξαιρέσουμε την κατηγορία των ολόσωμων γυναικείων ειδωλίων και των προτομών που φέρουν σύμβολα και αναγνωρίζονται με ευκολία ως απεικονίσεις θεοτήτων, όπως για παράδειγμα της Αθηνάς, της Κυβέλης ή της Αφροδίτης, η ταυτότητα της πλειονότητας των εικονιζόμενων μορφών των ειδωλίων και των προτομών δεν είναι εύκολο να αναγνωριστεί. Δύο υποθέσεις ταύτισης έχουν προταθεί από τη μέχρι τώρα έρευνα. Σύμφωνα με την πρώτη υπόθεση, που είναι και η ευρύτερα αποδεκτή, οι προτομές απεικονίζουν στο σύνολό τους γυναικείες θεότητες, όπως την Ήρα, την Άρτεμη, την Αθηνά, την Κυβέλη, την Αφροδίτη ή τις Νύμφες (όταν πρόκειται για γυμνές προτομές) και ειδικότερα χθόνιες θεότητες όπως τη Δήμητρα και την Περσεφόνη, τη Δέσποινα, την Αφροδίτη Άνθεια ή μια τοπική θεότητα της Μακεδονίας και ειδικότερα της Πέλλας που συνδυάζει τα χαρακτηριστικά της Αφροδίτης και της Περσεφόνης. Η ανεύρεση των γυναικείων προτομών σε τάφους και σε ιερά της Δήμητρας και της Περσεφόνης, κυρίως της Μεγάλης Ελλάδας, αλλά και η τμηματική αναπάρασταση του σώματος των προτομών, η οποία έχει θεωρηθεί ως ένδειξη της ανόδου της νεαρής κόρης από τον Κάτω Κόσμο, αποτέλεσαν τα βασικά επιχειρήματα για την ταύτιση των γυναικείων μορ-

2. Πήλινη προτομή Ολύνθου.

3. Από την τοιχογραφία της δυτικής πλευράς του κιβωτιόσχημου τάφου ΙΙ του τύμβου Α της Αίνειας, λεπτομέρεια της προτομής, 350-325 π.Χ. (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης).

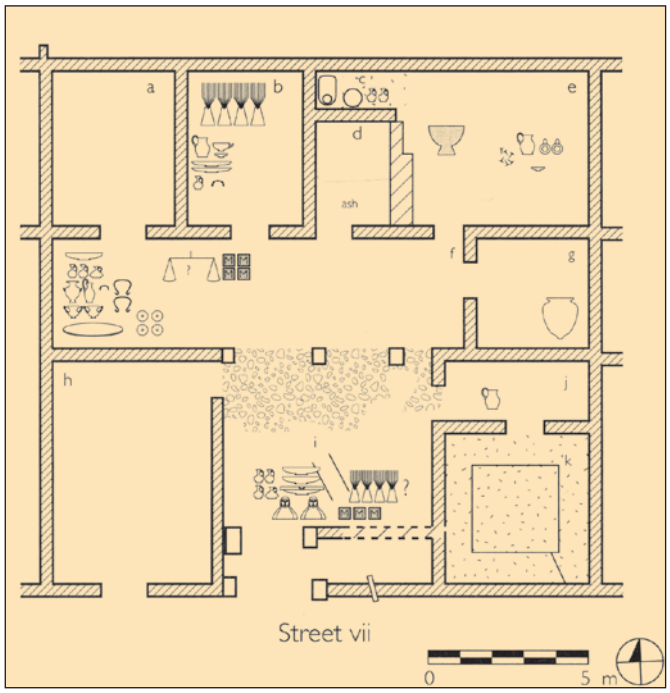

4. Κάτοψη της οικίας A vii, 4, Όλυνθος.

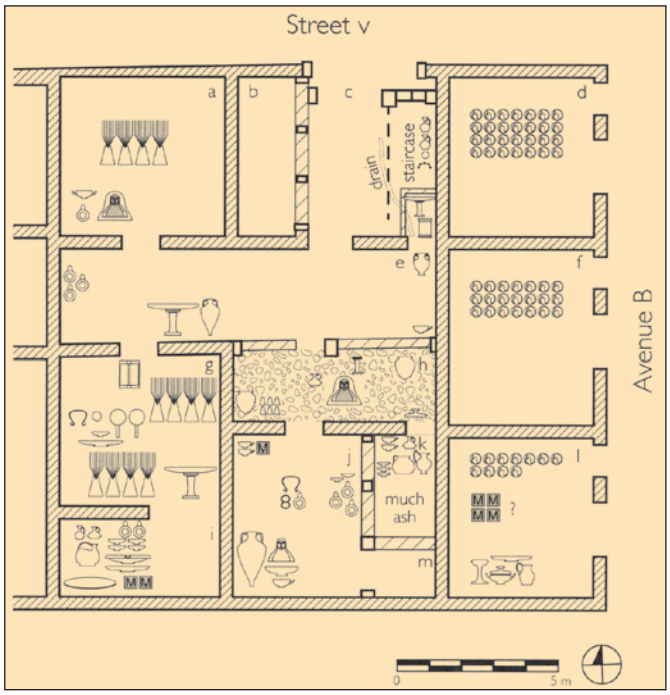

5. Κάτοψη της οικίας A iv, 9, Όλυνθος.

φών που αναπαρίστανται αποσπασματικά με τις χθόνιες θεότητες.

Σύμφωνα με τη δεύτερη υπόθεση ταύτισης, οι γυναικείες προτομές που βρίσκονται στα ιερά απεικονίζουν απλές θνητές[2] που παρουσιάζονται ως αναθέτριες μπροστά στη θεότητα[3] και ειδικότερα έγγαμες γυναίκες, καθώς οι περισσότερες έχουν την κεφαλή καλυμμένη με ιμάτιο, ενώ οι γυναικείες προτομές που βρίσκονται σε ταφικά σύνολα απεικονίζουν τις ίδιες τις νεκρές.[4]

Και ενώ ο ρόλος των προτομών που απεικονίζουν θεότητες ή απλές θνητές έχει ιδιαίτερα τονιστεί και μελετηθεί όσον αφορά τα ιερά και τα ταφικά σύνολα, η θέση αυτών των ειδωλίων στην ελληνική οικία είναι λιγότερο γνωστή και ο ρόλος τους δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την έρευνα. Η συστηματική ανασκαφή οικιών στη Μακεδονία και τη Θράκη τα τελευταία χρόνια, όπως και η μελέτη των ευρημάτων από παλαιότερα ανεσκαμμένες οικίες, μας έχει δώσει ένα ενδιαφέρον σύνολο γυναικείων και ανδρικών προτομών. Προτομές έχουν βρεθεί μέσα σε οικίες στην Πέλλα, τη Λητή, την Όλυνθο, την Τράγιλο, την Άργιλο, την Αμφίπολη, τη Θάσο, τα Άβδηρα, τη Μεσημβρία-Ζώνη, όπως και κοντά σε οικίες, σε χώρους απο-

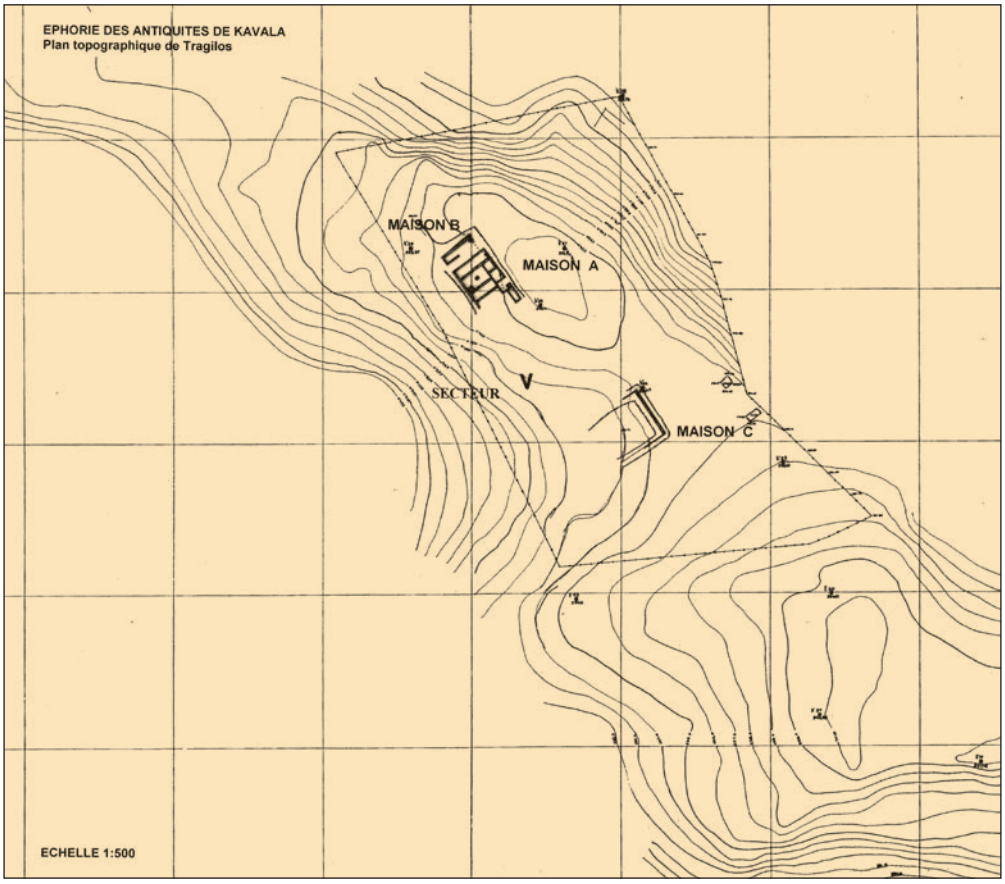

6. Τοπογραφικό σχέδιο του τομέα V της Τραγίλου, με τις οικίες A-C.

7. Πήλινες προτομές της οικίας Α της Τραγίλου.

θηκευτικούς ή απορριματικούς ή ακόμη και σε εργαστήρια ή σε καταστήματα, όπου βρίσκονται κυρίως οι μήτρες που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή τους (Όλυνθος, Πέλλα, Πέτρες).[5]

Ευρήματα σε σπίτια της Μακεδονίας και της Θράκης

Οι οικίες της Ολύνθου έχουν δώσει τα σημαντικότερα σύνολα προτομών για την περιοχή της Μακεδονίας και της Θράκης. Στην πρόσφατη μελέτη της πολεοδομίας και της οικιστικής οργάνωσης της Ολύνθου, ο N. Cahill προσπάθησε να προσδιορίσει τη χρήση των χώρων των οικιών της Ολύνθου με βάση τα ευρήματα.[6] Οι προτομές αυτές βρέθηκαν διάσπαρτες σε διάφορους χώρους, όπως στις αυλές, στις προστάδες, στις στοές, στις κουζίνες και σε τμήματα του σπιτιού όπου η γυναικεία δραστηριότητα ήταν έκδηλη (εικ. 4-5). Οι προτομές[7] βρέθηκαν μαζί με αγγεία που σχετίζονται με τις γυναικείες δραστηριότητες, όπως την προετοιμασία του φαγητού (λεκανίδες, πελίκες, υδρίες), την παρασκευή υφασμάτων (αγνύθες και επίνητρα)[8] και με αγγεία που συνδέονται με τη λατρευτική δραστηριότητα στην οικία, όπως μικρογραφικές κύλικες.

Στην Όλυνθο, γυναικείες προτομές, σε μερικές περιπτώσεις συνοδευόμενες από ειδώλια γυναικείων μορφών και ειδώλια Πανός ή Σειληνού, βρέθηκαν επίσης σε ανδρώνες.[9] Και αν τα ειδώλια που ανήκουν στον κόσμο του Διονύσου μπορούν να συσχετιστούν με το συμπόσιο, πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε την παρουσία των γυναικείων προτομών στους χώρους που χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά από άνδρες; Κατά τον N. Cahill, η παρουσία αυτών των αντικειμένων που συνδέονται αποκλειστικά με τον γυναικείο κόσμο αποτελεί ένδειξη της αλλαγής χρήσης του χώρου. Ο ανδρώνας είτε έχασε την αρχική λειτουργία του ως αίθουσα συμποσίων είτε απέκτησε και μία δεύτερη, λατρευτική λειτουργία,[10] αν βέβαια υποθέσουμε ότι αυτές οι γυναικείες αναπαραστάσεις μπορούν να έχουν θέση σε μια αίθουσα όπου παρευρίσκονται άνδρες, και τις συσχετίσουμε με την Αφροδίτη και τον Έρωτα, θεότητες συναφείς με τον κόσμο του συμποσίου.

Ανατολικότερα της Ολύνθου, η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της αρχαίας Βισαλτίας στη θέση της αρχαίας Τραγίλου έφερε στο φως τμήμα του αρχαίου οικισμού και της νεκρόπολης. Στον τομέα που εκτείνεται δυτικά της ακρόπολης, ο οποίος αποτελεί προέκταση της πόλης κατά τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., τρεις οικίες έχουν ανασκαφεί αποσπα-

σματικά κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο (1966-1972).[11] Οι οικίες αυτού του νέου τμήματος της πόλης, που χρησιμοποιούνται έως τα τέλη του 4ου και τις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ.,[12] διαφοροποιούνται από τις υπόλοιπες οικίες της Τραγίλου χάρη στο μέγεθος και την επιμελημένη κατασκευή τους και οργανώνονται γύρω από κεντρική αυλή με τετράπλευρη εσχάρα (εικ. 6). Από τις τρεις ανεσκαμμένες οικίες της Τραγίλου ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η οικία Α. Στο βόρειο και βορειοανατολικό τμήμα της οικίας, βρίσκονται διατεταγμένοι τέσσερις χώροι πάνω από την κεντρική αυλή με την εσχάρα, ενώ δύο χώροι και δύο στοές με ξύλινη κιονοστοιχία ανοίγονται στα νότια, στα ανατολικά και στα δυτικά της αυλής. Η κεντρική είσοδος της οικίας βρισκόταν στο νότιο τμήμα της. Στους χώρους 1 (3,20x3,20 μ.) και 3 (4x3,70 μ.) στο βόρειο τμήμα της οικίας, οι οποίοι επικοινωνούσαν μεταξύ τους, οι ανασκαφείς έφεραν στο φως κάτω από το στρώμα καταστροφής ένα σύνολο πήλινων γυναικείων προτομών, από τις οποίες τρεις σώζονται σχεδόν ολόκληρες και τέσσερις άλλες αποσπασματικά. Δύο από αυτές βρέθηκαν μαζί με τα καρφιά από τα οποία ήταν αναρτημένες στον ανατολικό τοίχο του χώρου 3 (εικ. 7). Η ανεύρεση αυτών των πήλινων ειδωλίων στην οικία Α, η οποία ονομάστηκε η οικία των προτομών,[13] θεωρήθηκε από τους ανασκαφείς ως ένδειξη του λατρευτικού και ιερού χαρακτήρα αυτού του οικοδομήματος, όπου θα μπορούσε να λειτουργεί ένα μικρό ιερό γυναικείων θεοτήτων αγροτικού χαρακτήρα.[14] Η υπόθεση αυτή γρήγορα εγκαταλείφθηκε μετά την πρώτη μελέτη των αντικειμένων που βρέθηκαν στον ίδιο χώρο, μαζί με τις προτομές. Θραύσματα από σκεύη καθημερινής χρήσης που σχετίζονται με την παρασκευή της τροφής, όπως λεκανίδες, βρέθηκαν μαζί με οινοχόες, σκύφους, πινάκια και μία λάγυνο καθώς και μία λίθινη αγνύθα, ψαλίδια και δύο βαρίδια, αντικείμενα που θα μπορούσαν να συσχετιστούν με την ύφανση και την προετοιμασία ενδυμάτων και υφαντών οικιακής χρήσης. Ο χώρος στον οποίο ήταν αναρτημένες οι γυναικείες προτομές ήταν σαφώς συνδεδεμένος με τις γυναικείες δραστηριότητες της οικίας Α της Τραγίλου. Και είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι στην περίπτωση των γυναικείων προτομών της Τραγίλου, τα αντικείμενα αυτά έμειναν κρεμασμένα στου τοίχους της οικίας μέχρι την τελική καταστροφή και την εγκατάλειψή της στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αιώνα, φανερώνοντας τον στενό δεσμό τους με τις γυναίκες της οικίας Α.

Οι προτομές της Τραγίλου, όπως και αυτές της Ολύνθου, θέτουν το ερώτημα του ρόλου και της λειτουργίας των γυναικείων αλλά και των ανδρικών προτομών στην ελληνική οικία, ένα ερώτημα του οποίου η απάντηση συνδέεται άρρηκτα με το πρόβλημα της ταυτότητας αυτών των γυναικείων και ανδρικών αναπαραστάσεων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στην Τράγιλο, γυναικείες προτομές που ανήκουν στον ίδιο εικονογραφικό τύπο των γυναικείων προτομών της οικίας Α βρέθηκαν ως αναθήματα τόσο στο μοναδικό ιερό που έχει προς το παρόν ανασκαφεί στον αρχαίο οικισμό και έχει ταυτιστεί με ιερό Αφροδίτης Λήδας όσο και στο γνωστό ταφικό ηρώο της Τραγίλου.[15] Το ανασκαφικό υλικό της Τραγίλου αποδεικνύει τη σύγχρονη τριπλή χρήση των γυναικείων προτομών στις οικίες, στα ιερά και στα ταφικά σύνολα τονίζοντας τον αναθηματικό και λατρευτικό τους ρόλο.

Προτομές και οικιακές λατρείες

Ποια ήταν λοιπόν η λειτουργία τους μέσα στις οικίες: αναθηματική και γενικότερα λατρευτική ή απλά διακοσμητική ή ίσως και οι δύο συγχρόνως;[16]

Αν και τα αρχαιολογικά δεδομένα για τα οικιακά σύνολα από τη Μακεδονία και τη Θράκη δεν είναι ακόμη αρκετά, οι προτομές όπως και όλες οι άλλες κατηγορίες ειδωλίων που βρίσκονται σε οικίες έχουν γενικά ερμηνευτεί ως ένδειξη λατρείας.[17] Σε οικία της Αμφίπολης, η λατρεία της Κυβέλης αποδεικνύεται ως η βασική λατρεία της οικίας από την ανεύ-

8. Τμήμα της τοιχογραφίας της ανατολικής πλευράς του κιβωτιόσχημου τάφου ΙΙ του τύμβου Α της Αίνειας, 350-325 π.Χ. (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης).

9. Ερυθρόμορφη αττική κύλικα από το Vulci της Ετρουρίας, περ. 490-480 π.Χ. (Συλλογή Αρχαιοτήτων Βερολίνου, αρ. ευρ. F 2294).

ρεση ειδωλίου της καθιστής θεότητας, από θραύσματα ειδωλίων Κυβέλης αλλά και άλλων θεοτήτων μαζί με ομοίωμα βωμού, λυχνάρια και πήλινα σφονδύλια. Οι προτομές θεωρούνται συχνά ως απεικονίσεις των θεοτήτων που λατρεύονται στην οικία. Αυτή η ερμηνεία μπορεί να υποστηριχθεί όμως μόνο όταν και άλλα αντικείμενα λατρείας βρίσκονται μαζί με τις προτομές και με τις άλλες κατηγορίες ειδωλίων. Στην Πέλλα,[18] πήλινα ειδώλια που βρέθηκαν σε δύο αίθουσες μιας κατοικίας του 2ου αιώνα π.Χ. και αναπαριστούν φίδια, τσαμπιά από σταφύλια, ωά, ζώα, όπως ταύρο και πουλί, φαλλό, ανδρική προτομή Διονύσου και γυναικεία προτομή, αποτελούν σημαντικές ενδείξεις για την ύπαρξη λατρείας σε αυτό το τμήμα της οικίας και πιο συγκεκριμένα της λατρείας του Διονύσου και της συντρόφου του, της οποίας η ταυτότητα μας είναι άγνωστη.

Η παρουσία των προτομών στα δωμάτια όπου είναι επιβεβαιωμένη η γυναικεία δραστηριότητα ίσως αποτελεί μία επιπλέον ένδειξη για συμπληρωματική λατρεία στην ελληνική οικία,[19] όπου η βασική οικογενειακή λατρεία τεκμηριώνεται από τις εσχάρες και τους βωμούς που βρίσκονται, όπως στην περίπτωση των σπιτιών της Ολύνθου, είτε στην παστάδα είτε στην αυλή. Τα ειδώλια που αναπαριστούν θνητές γυναίκες και θεότητες σε σπίτια, όπως για παράδειγμα στις Πέτρες της Φλώρινας (Κέλλη ή Εορδαία) ή στην Αμφίπολη, μαρτυρούν την ύπαρξη αυτής της συμπληρωματικής λατρείας. Συνηθίζουμε να αναγνωρίζουμε στο τμήμα της οικίας που σχετίζεται με τις γυναίκες, το γυναικωνίτη, ένα χώρο αφιερωμένο στη λατρεία των γυναικείων θεοτήτων. Η συσχέτιση των γυναικείων προτομών με αυτό το τμήμα της ελληνικής κατοικίας, το οποίο μας είναι γνωστό από τις γραπτές πηγές, ενώ δεν έχει αποδειχθεί αρχαιολογικά, επιβεβαιώνεται από μία από τις ελάχιστες απεικονίσεις των γυναικείων προτομών στην ελληνική τέχνη, την τοιχογραφία του κιβωτιόσχημου τάφου της Αίνειας που χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ. Απεικονίζει μια γυναικεία προτομή κρεμασμένη στον τοίχο ενός γυναικωνίτη, περιτριγυρισμένη από άλλα αντικείμενα (καθρέφτη, κιβώτιο, ταινίες) που έχουν τη θέση τους στον κόσμο των γυναικών μέσα στην ελληνική κατοικία[20] (εικ. 8). Αν υποθέσουμε ότι οι γυναικείες προτομές, που βρίσκονται διάσπαρτες σε διάφορα σημεία ενός ελληνικού σπιτιού, απεικονίζουν γυναικείες θεότητες και αποτελούν αποδείξεις μιας συμπληρωματικής λατρείας, η παρουσία τους στους χώρους αυτούς ίσως έχει ως σκοπό να προστατεύει και να εξασφαλίζει την επιτυχία των γυναικείων δραστηριοτήτων των έγγαμων γυναικών του οίκου. Μπορούμε άραγε να αποδώσουμε σε αυτές τις προτομές έναν προστατευτικό χαρακτήρα και ρόλο,[21] όπως είναι αυτός των προτομών ή των μασκών που τοποθετούνταν στο επάνω μέρος των κεραμικών φούρνων[22] ή των προτομών και των κεφαλών που απεικονίζονται στους τοίχους του εργαστηρίου μεταλλουργίας στη γνωστή κύλικα του Βερολίνου[23] (εικ. 9); Η ακόμη, εάν δεχτούμε ότι είναι εικόνες των θνητών γυναικών του οίκου, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι προτομές παίζουν ρόλο διακοσμητικό[24] μέσα στους χώρους όπου οι γυναίκες περνούν μεγάλο μέρος της ημέρας τους;

Θεότητες ή θνητές μέσα στην ελληνική οικία, δείγματα ή όχι μιας επιπλέον λατρείας του οίκου, οι γυναικείες προτομές μπορούν ίσως να θεωρηθούν τελικά και ως απλά *αγάλματα*,

αντικείμενα δηλαδή που προσφέρονται για να ευχαριστήσουν τις γυναικείες θεότητες που προστατεύουν τον γυναικείο κόσμου του οίκου και εγγυώνται τη σωστή λειτουργία του, αλλά ταυτόχρονα και τις θνητές γυναίκες που κατοικούν μέσα σε αυτόν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] Για τις γυναικείες προτομές στη Μακεδονία και τη Θράκη: K. Chryssanthaki-Nagle, «Les protomés et les protomés-bustes féminines de Macédoine et de Thrace revisitées: l'exemple des protomés-bustes de la maison A de Tragilos», *Revue Archéologique* 1 (2006), σ. 3-31.

[2] F. Croissant, *Les protomés féminines archaïques, Recherches sur les représentations du visage dans la plastique grecque de 550 à 480 av. J.-C.*, Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 250, Παρίσι / Αθήνα 1983˙ A. Muller, *Les terres cuites votives du Thesmophorion, De l'atelier au sanctuaire*, Etudes Thasiennes 17, Παρίσι / Αθήνα 1996, σ. 497.

[3] C. Blinkenberg, *Lindos, Fouilles de l'Acropole, 1902-1914, Les petits objets,* Βερολίνο 1931, σ. 589-590.

[4] Σ. Μοσχονησιώτου, «Νεκροταφείο του Αγίου Μάμαντα», *Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 2 (1988), σ. 352˙ Σ. Μοσχονησιώτου, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 44 (1989), Χρονικά, Β2, σ. 330˙ S. Huysecom, «Terres cuites animales dans les nécropoles grecques archaïques et classiques du bassin méditerranéen», *Anthropozoologica* 38 (2003), σ. 100-101.

[5] Chryssanthaki-Nagle, *ό.π.*, σ. 21-24.

[6] N. Cahill, *Household and City Organization at Olynthus*, New Haven 2002, οικία A vii 4, σ. 104, εικ. 22, οικία A v 1, σ. 122-123, εικ. 26, οικία A v 9, σ. 118-119, εικ. 25.

[7] *Στο ίδιο*, σ. 90-93, εικ. 17, σ. 158. Η σειρά δωματίων α-β έχει ερμηνευθεί ως *γυναικωνίτης*.

[8] *Στο ίδιο*, σ. 104, εικ. 22.

[9] *Στο ίδιο*, σ. 187.

[10] *Στο ίδιο*, σ. 140-141, εικ. 30.

[11] Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία Τράγιλο, Πρώτες γενικές αρχαιολογικές και ιστορικές παρατηρήσεις», *Αρχαία Μακεδονία* III, 1977, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 123-146, εικ. 1-36.

[12] *Στο ίδιο*, σ. 134-136, εικ. 28-31.

[13] Χ. Κουκούλη, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 26 (1971), Χρονικά, Β2, σ. 417-418, πίν. 413˙ της ίδιας, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 27 (1972), Χρονικά, Β2, σ. 530-531, πίν. 465α-ε˙ Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία Τράγιλο…», σ. 134, εικ. 28-31.

[14] Χ. Κουκούλη, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 26 (1971), Χρονικά, σ. 418, και της ίδιας, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 27 (1972), Χρονικά, Β2, σ. 530.

[15] D. Brown-Kazazis, «Terracottas from Tragilos», αδημ. διδ. διατρ., Yale 1982, ιερό Λήδας / Αφροδίτης αρ. 72, σ. 76-77, 79-80, 83-84, 86-89, 91-95 και ηρώον αρ. 78˙ για το ηρώο: Χ. Κουκούλη, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 23 (1968), Χρονικά, σ. 358-359, πίν. 306β.

[16] R. Miller-Ammerman, «The Religious Context of Hellenistic Terracotta Figurines», στο J. Uhlenbrock (επιμ.), *Coroplast's art: Greek Terracottas of the Hellenistic World*, Νέα Υόρκη 1990, σ. 43.

[17] K. Chryssanthaki-Nagle, *ό.π.*, σ. 22.

[18] Α. Χρυσοστόμου, «Στοιχεία καθημερινής ζωής και λαϊκής λατρείας από την Πέλλα των ελληνιστικών χρόνων, Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Γεωργίου Παππά», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 51-52 (1996-1997), Μελέτες, σ. 197-230, πίν. 55-63.

[19] *Στο ίδιο*, σ. 218.

[20] Ι. Βοκοτοπούλου, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα 1990, εικ. 14, πίν. 6, 25β. Για τον γυναικωνίτη των οικιών της Ολύνθου, βλ. Cahill, *ό.π.*, σ. 191-193.

[21] Φ. Ζαφειροπούλου, *Προβλήματα μηλιακής αγγειογραφίας*, Αθήνα 1985, σ. 69.

[22] Αττική μελανόμορφη υδρία της ομάδας του Λεάγρου, Μόναχο, Staatliche Antikensammlungen, αρ. ευρ. 1717˙ J. Beazley, *Attic Black-figure Vase-painters*, Νέα Υόρκη 1978, σ. 362, 36.

[23] Βερολίνο, Staatliche Museen, Antikensammlung, αρ. ευρ. F 2294˙ J. Beazley, *Attic Red-figure Vase-painters*, Οξφόρδη [2]1963, σ. 400-401, 1˙ G. Zimmer, *Antike Werkstattbilder*, Βερολίνο 1982, σ. 15.

[24] D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus* IV*, The Terracottas of Olynthus found in 1928*, Johns Hopkins University Studies in Archaeology 12, Βαλτιμόρη 1931, σ. vii, 1˙ Θ. Σαββοπούλου, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 46 (1991), Χρονικά, Β2, σ. 291-292, πίν. 112β.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

CAHILL N., *Household and City Organization at Olynthus*, New Haven 2002.

CHRYSSANTHAKI-NAGLE K., «Les protomés et les protomés-bustes féminines de Macédoine et de Thrace revisitées: l'exemple des protomés-bustes de la maison A de Tragilos», *Revue Archéologique* 1 (2006), σ. 3-31.

CROISSANT F., *Les protomés féminines archaïques, Recherches sur les représentations du visage dans la plastique grecque de 550 à 480 av. J.-C.,* Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 250, Παρίσι / Αθήνα 1983.

MULLER A., *Les terres cuites votives du Thesmophorion, De l'atelier au sanctuaire*, Etudes Thasiennes 17, Παρίσι / Αθήνα 1996.

ROBINSON D.M., *Excavations at Olynthus VII, The Terracottas of Olynthus found in 1931*, Johns Hopkins University Studies in Archaeology 20, Βαλτιμόρη 1933.

—, *Excavations at Olynthus IV, The Terracottas of Olynthus found in 1928*, Johns Hopkins University Studies in Archaeology 12, Βαλτιμόρη 1931.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

εικ. 2: D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus VII, The Terracottas of Olynthus found in 1931*, Johns Hopkins University Studies in Archaeology 20, Baltimore 1933, πίν. 12, αρ. 19.

εικ. 3 και 8: Ι. Βοκοτοπούλου, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα 1990, πίν. 6 και 2.

εικ. 4-5: N. Cahill, *Household and City Organization at Olynthus*, New Haven 2002, σ. 104 εικ. 22, σ. 105 εικ. 24.

εικ. 9: A. Scholl, G. Platz-Horster, *Altes Museum – Pergamon Museum, Die Antikensammlung*, Mainz 2007, σ. 69.

Terracotta Female Bust-*Protomai* and Cults in the Houses of Macedonia and Thrace

Katerina Chryssanthaki-Nagle

Terracotta female *protomai* and *protomai*-busts are abbreviated representations of human figures widely used in the Greek world during the archaic and classical period. They have been found in various contexts, such as sanctuaries, tombs and houses, and it remains difficult to establish whether they represented goddesses or mortals. The author offers an overview of *protomai*-busts discovered in houses in Macedonia and Thrace (Olynthus, Lete, Pella, Petres, Argilos, Amphipolis, Thasos, Abdera, Mesembria region). Using the *protomai* discovered *in situ* in a house of the classical period at Tragilos in eastern Macedonia, the author considers the double question of function and identity and presents the various aspects of the role of these terracottas in domestic contexts (votive offerings to the goddesses protecting women's activities or/and decorative objects).

K. Ch.-N.